

PHASELIS | Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi
Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies
Volume II (2016)

Tanrıça Ma (Mǎ) ve Kappadokia Komana'sı

The Goddess Ma (Mǎ) and Comana in Cappadocia

Serdal MUTLU

*PHASELIS: Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi'*nde bulunan içeriklerin tümü kullanıcı-
lara açık, serbestçe/ücretsiz "açık erişimli" bir dergidir. Kullanıcılar, yayıncıdan ve yazar(lar)dan
izin almaksızın, dergideki makaleleri tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, dağıtabilir, makale-
lerin çıktısını alabilir ve kaynak göstererek makalelere bağlantı verebilir.

PHASELIS: Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi uluslararası hakemli elektronik (online) bir
dergi olup değerlendirme süreci biten makaleler derginin web sitesinde (journal.phaselis.org) yıl
boyunca ilgili sayının içinde (Volume II: Ocak-Aralık 2016) yayımlanır. Aralık ayı sonunda ilgili yıla
ait sayı tamamlanır.

Dergide yayımlanan eserlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Atıf Düzeni S. Mutlu, "Tanrıça Ma (Mǎ) ve Kappadokia Komana'sı". *Phaselis* II (2016) 311-322.
DOI: 10.18367/Pha.16022

Geliş Tarihi: 14.11.2016 | Kabul Tarihi: 16.11.2016 | Online Yayın Tarihi: 31.12.2016

Editörya Phaselis Research Project
www.phaselis.org

Tanrıça Ma (Mǎ) ve Kappadokia Komana'sı

The Goddess Ma (Mǎ) and Comana in Cappadocia

Serdal MUTLU*

Öz: Kappadokia Bölgesi sınırları içinde bulunan Komana Tapınak Devleti tanrıça Ma'ya adanmış en önemli kült merkezidir. Antikçağ yazarlarından edinilen bilgiye göre tanrıçaya kültürel gücünden dolayı çok büyük bir saygı duyulmaktaydı. Strabon Pontos Komana'sındaki kült merkezinde tapınak köleleri ve tanrıçanın takipçilerinin yaşadığını; köleler, kadın ve erkeklerden oluşan bu topluluğun sayısının 6000'den fazla olduğunu bildirmektedir. Günümüzde birçok araştırmacı tanrıça Ma'nın Anadolu ana tanrıçasının farklı bir versiyonu olduğunu ileri sürmektedir. Bunun asıl nedeni Ma kelimesinin birçok dilin doğal halinde "anne", ya da "ana" anlamında kullanılmasındandır. Fakat bir taraftan Antikçağ yazarlarının bildirdikleri, diğer taraftan ele geçen yazılı bilgiler ile görsel kaynaklardan Ma'nın Anadolu ana tanrıçası ile birçok farklı özelliklerinin olduğu ve köken olarak Hurri-Mitanni tanrıçası Šawuška'ya dayanmış olabileceği hipotezi de ileri sürülebilir.

Anahtar Sözcükler: Ma · Kappadokia Komana'sı · Tapınak Devleti · Šawuška · Tapınak Köleliği

Abstract: The temple state of Comana in Cappadocia was the most important religious center for the goddess Ma in the ancient world. According to the reports of ancient authors, the proprietor of the temple state, due to her mighty power, was greeted with much respect throughout the ancient world. Strabo relates how in his time the city population consisted entirely of worshippers and temple slaves, and their number exceeded 6000. Today, most researchers assume that the goddess Ma was one expression of the Anatolian Mother-Goddess. Her name resembling the babbling sound for "mother" in many languages. However, based upon the information provided in ancient accounts, it seems the goddess Ma might be better understood to be the representation of the Hurrian-Mitanni goddess Šawuška, rather more than the later representation of the Anatolian Mother-Goddess.

Keywords: Ma · Comana in Cappadocia · Temple State · Šawuška · Temple Slavery

Tanrıçanın Kökenine Dair Yeni Bir Değerlendirme

Kappadokia Komana'sı Tapınak Devleti¹ zenginliği ve farklı dinsel geleneği ile antikitenin en

* Dr., Stiftung Luwian Studies, Sonnhaldenstrasse, Zürich. sr_mutlu@hotmail.com

¹ Goetze 1940; 1957, 103; Harper 1968, 93-147; Harper – Bayburtluoğlu 1968, 149-158; Harper 1969, 27-40; 1972, 225- 239; Teja 1980, 1083-1124; Hild – Restle 1981, 208-209; Kümmel 1983, 335-336; Girginer 2005, 377-404; Baz 2007, 15- 308; Antikçağ Komana'sı günümüzde Adana İli Tufanbeyli İlçesi'ne bağlı Göksu Vadisi yerleşimlerinden Şar Köyü'nün merkezine lokalize edilmektedir (Fig. 1). Burada bugüne kadar sadece küçük bir kazı yapılmıştır. Bu kazıda Roma İmparatorluk Dönemi şehri kısmen araştırılıp, Komana'nın Roma İmparatorluk Dönemi planı çıkartılmış ve Kırık Kilise olarak bilinen bir Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen mezar anıtı ile Ala Kapı olarak isimlendirilen Roma İmparatorluk Dönemi Korinthos Tapınağı da yakinen araştırılmıştır (Harper – Bayburtluoğlu 1968, 149-158). Bugün Şar Köyü ve çevresinde Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen bir takım mimari yapılar görülebilmektedir. Fakat tanrıça Ma'nın tapınağı olabilecek bir yapıya ait herhangi mimari bir kalıntı mevcut değildir. Ala Kapı olarak isimlendirilen Roma İmparatorluk Dönemi Korinthos Tapınağı MS II. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Orijinali MS III. ya da IV. yüzyıla dayanıp aslında bir mezar anıtı olan Kırık Kilise ise MS VI. yüzyıldan itibaren kiliseye çevrilmiştir. Bunun yanında köy

önemli tapınım merkezlerinden birisiydi². Tapınakta, sadece Hint-Avrupa dil ailesi değil, diğer bütün dillerde “anne” ya da “ana” anlamına gelen Ma isimli bir tanrıçaya tapınılmaktaydı³. Antikçağ yazarlarının bildirdiklerinden de anlaşılacağı üzere, Tapınak Devleti’nin sahibi olarak görülen Ma sadece Anadolu’da değil, Antikçağda farklı bölgelerinde de saygı görmekteydi⁴. Günümüze kadar birçok bilim adamı tanrıça Ma’nın Anadolu kökenli olduğunu ileri sürüp, onun Anadolu ana tanrıçasının farklı bir yorumu olduğu düşüncesini paylaşmıştır⁵. Fakat Antikçağdan günümüze ulaşan tasvirler ve yazılı kaynaklar, onun Anadolu ana tanrıçasından farklı özelliklere sahip olup dinsel

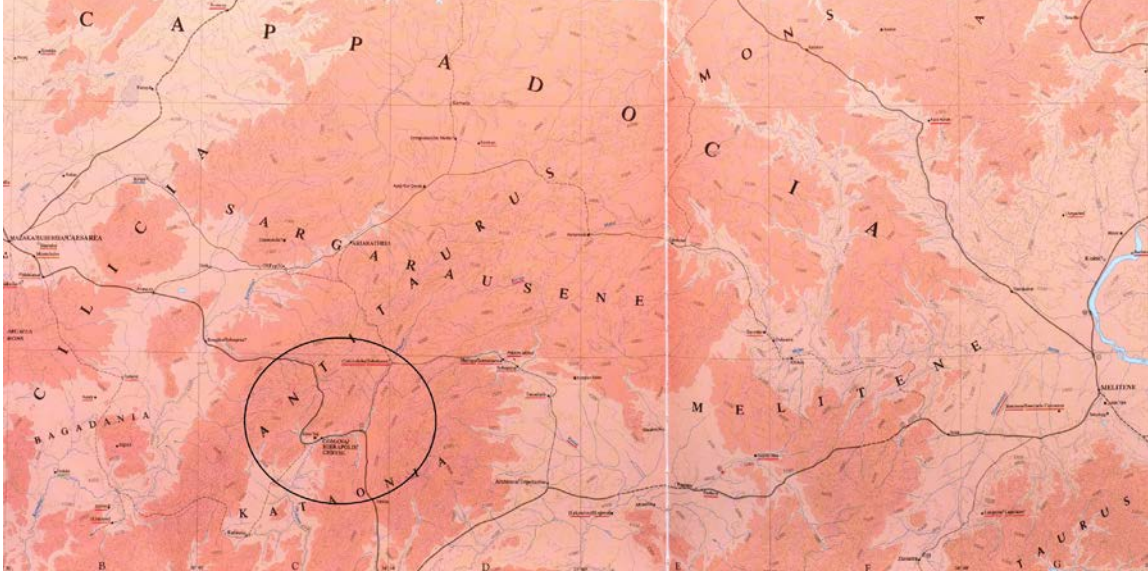

Fig. 1. Kappadokia Komana'sı (Barrington Atlas, Princeton 2000)

ve çevresinde kaya mezarlarının, şehir surlarının, bir Roma İmparatorluk Dönemi hamamının ve tiyatrosunun kalıntıları bugünde görülebilmektedir (Hild – Restle 1981, 209; Harper 1976, 233-234).

² Caes. Bell. Alex. 66 (Baz 2007, 30 TLit 19): “Kappadokia’daki iki günlük hızlı yürüyüş ve Mazaka’daki iki günlük süreden sonra o (Sextus Caesar) içinde tanrıça Bellona’nın çok eski ve kutsal olan tapınağının bulunduğu Kappadokia’daki Komana’ya ulaştı. Burası istisnasız bütün halklar tarafından büyük bir saygı ve korku ile tapınılan, tapınak rahibinin tanrıçaya duyulan saygıdan dolayı, güç ve mevki açısından kraldan sonra ikinci sırada geldiği bir yerdir“. Pontos’taki Komana söz konusu olduğunda ise, Appianos’a (Mithr. XII. 64) göre, “Murena hemen içinde çok saygıdeğer ve zengin bir tapınağın bulunduğu ve Mithradates’in yönetimi altındaki en büyük köy olan Kappadokia’daki Komana’ya saldırdı ve orada Mithradates’in atlı birliklerinden bir kısmını öldürdü...” (Baz 2007, 29 TLit 17); Strabon’da (XII. 2. 5-6) Komana’nın Kappadokia’da bulunan diğer Tapınak Devletleri, Venesa ve Zeus Dakeios’tan daha büyük ve daha önemli olduğuna işaret etmektedir; Antikçağdaki Tapınak Devleti geleneği özellikle Orta Anadolu ve Mezopotamya’ya da oldukça yaygın olan bir dini örgütlenme şeklidir. Anadolu’daki Tapınak Devletleri için bk. Sökmen 2005, 10-19.

³ Hartmann 1928, 82.

⁴ Tanrıça Ma’ya ait bir başka Tapınak Devleti’de Pontus Bölgesi’nde bulunmakta ve bu Kappadokia’daki ile aynı ismi taşımaktaydı. Bunun yanında tanrıçaya Edessa’da (Makedonya), Hyrkanis’de (Lidya), Pergamon’da, Konstantinopolis ve Roma’da tapınılmaktaydı (Hartmann 1928, 79-80); Geç Antikçağ yazarlarından Prokopios’un (Bell. Pers. I. 17) iddiasına göre her iki Tapınak Orestes tarafından kurulmuş olup, Pontus Komana’sı daha eskidir. Buna karşın Strabon Pontus Komana’sının Kappadokia’dakinin bir şubesi olduğunu bildirmektedir. Günümüz bilim adamlarınca da Kappadokia Komana’sının daha eski olduğu kabul edilmektedir. Bunun sebebi Kappadokia Komana’sının Bronz Çağı devletlerinden Kizzuwatna’nın kült merkezi Kummanni ile aynı yer olduğu düşüncesidir. Kizzuwatna’nın Bronz Çağı’ndaki coğrafi sınırları düşünüldüğünde Kappadokia Komana’sının Kummanni’nin devamı olduğu düşüncesi mantiken tutarlıdır.

⁵ Drexler 1897, 2215-2225; Hartmann 1928, 77-91; Seyrig 1970, 76-78; Çapar 1995, 583-598.

geleneklerinden birçoğunun Anadolu ana tanrıçası ile bire bir zıt olduğunu göstermektedir.

Yukarıda da yazıldığı gibi tanrıçanın ismi hemen hemen bütün dillerde anne ya da ana anlamında kullanılmaktadır. Bu durum birçok araştırmacıda Ma'nın Anadolu ana tanrıçası olduğu fikrinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aşağıda detaylı olarak ele alındığı gibi tanrıçanın kültürel gelenekleri ve sahip olduğu özellikler Anadolu ana tanrıçasına uymamaktadır. Bu yazıda tapınım alanı, kültü, karakter özellikleri, kökeni bir kere daha sorgulanan tanrıçanın asil olarak Hurri-Mitanni kökenli olduğu, Anadolu halkları tarafından da Geç Bronz Çağı'nda tanınıp, tapınılmaya başlandığı işlenecektir.

Komana Tapınak Devleti ve Tanrıça Ma: Tarih, Politik Yapı ve Dinsel Gelenekler

Araştırmacılar tanrıça Ma'nın kült merkezi Kappadokia Komana'sının bir Bronz Çağı devleti olan Kizzuwatna'nın⁶ politik ve dini merkezi Kummanni ile aynı olduğunu düşünmektedirler⁷. Kummanni kelimesi "kumme" harfinden türemiş olup, Hurri dilinde kültüsal anlamına gelmektedir⁸. Kizzuwatna Krallığı MÖ XIV. yüzyılda Hititler tarafından kontrol altına alınır⁹ ve Hitit Kralı I. Şuppiluliuma kendi oğlunu Kummanni'ye rahip olarak atar. Hitit kaynaklarında Kummanni'den ve oradaki tanrılarından özellikle kehanet ve adak ritüelleri nedeniyle birçok kez bahsedilmiştir¹⁰. Kaynaklar da Hititler döneminde burada özellikle hava tanrısı Teššup'un eşi Hēpat'a ve tanrıça Šawuška'ya tapınıldığı bildirilmektedir¹¹. Hēpat güneş tanrıçası Arinna, Teššup hava tanrısı Tarḫunna ile synkretize edilerek Hitit *pantheon*'una alınmıştır¹².

Strabon (XII. 2. 3) Pontos'taki Komana'daki tapınak sakinlerinin tanrıçanın gönüllü hizmetlileri ve tapınak kölelerinden oluştuğunu bildirmektedir. Onun döneminde Komana oldukça güzel bir kent devleti olarak göze çarpmakta ve sakinlerinin hepsi Kataonia kökenlidir. Tapınak sınırları içerisinde köleler, kadınlar ve erkekler ile birlikte 6000 kişiden fazla kişi yaşamaktadır. Tapınak Devleti bir başrahip tarafından yönetilmekte, başrahip hem tapınağın hemde tapınak kölelerinin efendisi konumundaydı. Başrahip aynı zamanda Kappadokia Bölgesi'nde rütbe olarak kraldan sonra ikinci sırada yer almaktaydı. Tapınak Devleti içinde ekilebilir arazilerin yer aldığı geniş topraklara sahipti ve bu topraklardan elde edilen gelirler rahipler tarafından kontrol edilen tapınak kasasında toplanmaktaydı. Rahipler genelde kralların akrabalarından seçilmekte ve bu gelenek muhtemelen Bronz Çağı'ndan beri devam etmekteydi.

MÖ I. yüzyılın ikinci yarısında kentin ismi değiştirilerek Hierapolis olmuştur¹³. Geç Hellenistik

⁶ Kizzuwatna Anadolu'nun güney bölgesinde MÖ II bin yılda var olmuş krallığın ismidir. Onun Antikçağ öncesi coğrafyası sonraki dönem Kilikia'sının coğrafyası ile hemen hemen örtüşmektedir (Ovalık Kilikia ve Kataonien). Halkın büyük bir bölümü Luvilardan oluşmaktaydı. MÖ XVIII. yüzyıldan itibaren Hurri kültürünün etkisi altına girmiştir. MÖ XVI. yüzyıldan itibaren Hititler ile ilişki kurmaya başlarlar ve MÖ XIV. yüzyıldan itibaren tamamen Hitit Devleti'ne entegre edilirler. Kizzuwatna sahip olduğu Luvi, Hurri ve Suriye kültürünün etkisiyle Hitit devletinin kültürünü, özellikle dinsel alan başta olmak üzere geniş ölçüde etkilemiştir (Wilhelm 1999, 492-493).

⁷ Archi 1975, 329-344; Kümmel 1983, 335; Haas 1994, 580-582; 2006, 4: Ayrıca karşı görüş olarak bk. Casabonne 2009, 181-188.

⁸ Ruge 1921, 1126-1128; Cassia 2004, 140-144.

⁹ Wilhelm 1999, 492-493.

¹⁰ Kümmel 1983, 335; Haas 2006, 849.

¹¹ Komana'da Hitit devrinde tapınılan tanrılar için bk. Schuler 1965, 172; Kümmel 1983, 336.

¹² Helck 1971, 101-102.

¹³ Kral Arkhelaos Komana'da bulunmuş bir yazıt üzerinde kurucu ve kurtarıcı olarak tanımlanmıştır. Yazıtta

– Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen iki yazıt bu statü değişikliği ile ilgili ipuçları sunmaktadır¹⁴. Her iki yazıtta da zaferler kazandıran tanrıçanın rahipleri onurlandırılmaktadır. Komana'nın Tapınak Devleti başrahibi ilk yazıtta Kataonia *strategos* unvanı taşımaktadır¹⁵. Daha sonra yazılmış diğer yazıtta ise Kataonia *strategos* yerine, *gerusia* ve *gymansiarkhes* unvanları kullanılmıştır¹⁶. F. Baz bu tür bir değişikliği Tapınak Devleti'nin politik yapısının değiştirilmesine bağlar. Bulunan şehir sikkeleri de Komana'nın isminin değiştirildiğini belgelemektedirler¹⁷. Hierapolis ismi ile basılan ilk sikkeler imparator Nero'nun ikinci yönetim yılına, MS 55 ile 56 yıllarına tarihlendirilmektedir¹⁸. Bu yeni isimden de anlaşılacağı üzere Tapınak Devleti'nin eski dinsel karakteri en azından bu isimle vurgulanmaya çalışılmıştır. Bunun yanında eski isim Komana'nın sonraki dönemlerde bazı hem yazılı¹⁹ hem de edebi kaynaklarda²⁰ kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Komana Tapınak Devleti'nin zengileşmesine katkıda bulunan önemli etkenlerden biri de onun ticaret yolları üzerinde bulunmasıdır. Kült merkezi Bronz Çağı'ndan Antikçağa kadar Kayseri ile Malatya arasındaki en önemli bağlantı noktalarından biri olduğu gibi, Sivas üzerinden gelip Kilikia'ya uzanan ticaret yolları güzergâhında da önemli bir noktadaydı²¹. Tanrıça Ma bölgede Helen kültürünün yaygınlaşmasından sonra, mitolojik kuruluş söylencesinin bir parçası olarak Artemis Tauropolos ile özdeşleştirilmiştir²². Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaygınlaşan uydurma kuruluş efsaneleri ile eski Anadolu şehirlerinin kendi geçmişlerini Hellen kökenine dayandırma çabasının etkisiyle, kutsal alanda sürdürülen binlerce yıllık geleneklerin Orestes ve Iphigenia tarafından Kırım Yarımadası'ndan buraya getirildiği iddia edildiği gibi, Komana isminin de kelime kökeni olarak saç (= *komē* [κόμη]) kelimesinden türetildiği ileri sürülmüştür. Bu anlatının bir parçası olarak Agamemnon'un oğlu Orestes'in saçlarını burada kestiği ve buraya gömdüğü düşünülmüştür²³. Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen bir yazıt üzerinde tanrıça Ma için Θέα Μεγίστη sıfatı kullanılmıştır²⁴. Bu tanım Anadolu'da genellikle ana tanrıça Kybele ya da Pers tanrıçası Anahita için kullanılmıştır. Buradan Ma kültürünün diğer kültürler ile synkretize etme işleminin özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde hızlandığı görülebilmektedir. Plutarkhos (*Sull.* IX. 2) tanrıça Ma'nın özelliklerini Selene, Athena ve Enyo ile birlikte anmaktadır. Bizanslı Stephanos ise Ma'yı tanrıça Rhea ile özdeşleştirir²⁵.

Tapınak Devleti statüsünü kaybedip şehre dönüştürülen Komana'da, Roma dönmei epigrafik

Komana'dan bahsedilmemesine rağmen F. Baz Komana'nın onun devrinde bir Hellen şehrine dönüştürüldüğünü düşünmektedir. Bk. Baz 2007, 47-48.

¹⁴ Baz 2007, 124-127 yazıt no: 75-76.

¹⁵ F. Baz bu yazıtı Geç Hellenistik-Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirmiştir. Komana'nın Tapınak Devleti statüsünde olduğu dönem. Bk. Baz 2007, 124-126 yazıt no: 75.

¹⁶ F. Baz'a göre Erken Roma İmparatorluk Dönemi Komana Tapınak Devleti'nin eski statüsünü kaybedip, şehre dönüştürüldüğü dönemdir. Baz 2007, 126-127 yazıt no: 76.

¹⁷ Baz 2009, 65-69.

¹⁸ Baz 2009, 65-69.

¹⁹ Aksaray'da bulunmuş ve MS II. yüzyıla tarihlendirilen bir mezar yazıtı buna örnek olarak verilebilir. Bunun için bk. Aydaş 2002, 23-27 ve Jones 2004, 95-100.

²⁰ Bk. Baz 2007, 26-40.

²¹ Hild 1977, 85-88; Ayrıca bk. Baz 2012, 74-80.

²² Strab. XII. 2-3.

²³ Benzer kuruluş efsanesi Geç Antikçağ yazarlarından Prokopios tarafından da (MS VI. yüzyıl) dile getirilir. Prokopios'un anlattığına göre şehrin ismi bu dönemde Khryse Komana olarak değiştirilir. Proc. (*de Bell.* I. 17. 11-20).

²⁴ Baz 2007, 146-149 yazıt no: 96.

²⁵ Hartmann 1928, 89.

belgelerinden elde edilen bilgilere göre Artemis kültü ile birlikte Apollon, Asklepios, Hermes, Zeus ve Men kültleri de görülmeye başlar²⁶.

MS III. yüzyıl'da yaşamış Hıristiyanlık inancı teologlarından Origenes (*Cont. Cels.* VI. 22), Komana şehrinin ismine değinerek, burada sürdürülen Artemis gizem festivalini barbar pagan gizem grupları içerisinde sayar. Fakat bu gizem festivali ile ilgili hiçbir bilgi vermez. Buradan Ma'nın bu dönemde tamamen Artemis ile özdeşleştirildiği ve isminin unutulduğu ortaya çıkmaktadır.

Strabon'un bildirdiklerinden Pontus Bölgesi'ndeki Komana Tapınak Devleti ile Kappadokia Komana'sındaki seremonilerin, eğlencelerin ve rahiplerin sosyal statüsünün birbiri ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Strabon, Pontos Komana'sındaki bir takım kültürel geleneklerden bahseder. Yılda iki defa tanrıçanın kült heykeli tapınaktan dışarı çıkartılır. Tapınak başrahibi bu süre içerisinde kraldan sonra gelen toplumsal pozisyonunu vurgulamak amacıyla yönetici tacı taşır²⁷. Seremoni ve kutlamaların Kappadokia Komana'sı ile aynı stilde icra edildiği özellikle vurgulanır. Tanrıçanın dışarı çıkartılma döneminde her bölgeden gelen kadın ve erkeklerin katıldığı oldukça aşırıkların yaşandığı büyük bir şenlik yapılır. Strabon'un bahsettiği tapınak kuralları ve geleneklerinden belkide en önemlisi onun döneminde domuz eti tüketiminin hem kutsal alanda hem de Ma'nın bulunduğu şehirde yasak olmasıdır²⁸.

Romalılar tanrıçayı ilk defa Mithradates Savaşları döneminde tanrılar ve onu ilk önce savaş tanrıçası Bellona, sonradan ise Virtus ile de özdeşleştirirler²⁹. Strabon (XII. 2. 3) tanrıçayı kanlı savaşların tanrıçası Enyo ile özleştirir. Geç Hellenistik, Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen yazıtlar üzerinde tanrıça için özellikle Νυκφόρος³⁰ sıfatı kullanılıp, Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen sikkeler üzerinde de tanrıça başında miğfer ile tasvir edilmiştir³¹. Bu tanımlama ve tasvirler tanrıçanın savaş ve zafer tanrıçası olarak tapınım gördüğünü çok iyi şekilde ortaya koymaktadır.

L. Robert bu tasvir ve tanımlamalardan yola çıkarak tanrıça Ma'ya tapınımın Roma İmparatorluk Dönemi'nde Athena kültüne dönüşerek, bu isim altında devam ettiğini ileri sürer³². Fakat Kappadokia Komana'sı içinde ve çevresinde bulunan yazıtlarda Athena kültünün varlığından direkt bahsedilmez. Bunun yerine tanrıça Athena'nın isminden türetilmiş kişi adlarına bolca rastlanır³³. L. Robert bunu Athena kültü için bir neden sayar. Fakat Komana ve çevresinde tanrıça Ma'nın isminden türetilmiş kişi adlarına da bolca rastlanır³⁴. İmparatorluk dönemi yazıtlarında Komana tanrıçasının daha çok Artemis diye adlandırılması aslında bize Ma'nın savaş ve zafer tanrıçası gibi özelliklerinin terk edildiğini göstermektedir. Cassius Dio'nun (XXXVI. 11) tapınakta bulunan bir kılıç hakkında anlatıkları bunu doğrulamaktadır. Cassius Dio, Kappadokia ve Pontus Bölgesi'nde bulunan her iki Komana'nın da Iphigenia'a ait bir kılıca sahip olmalarından dolayı kendilerini övdüklerinden söz eder. Savaş ve zafer tanrıçası Ma'nın en önemli sembollerinden biri olan bu kılıç muhtemelen çok uzun zamandan beri kutsal alanda bulunmaktaydı. MS II. yüz-

²⁶ Baz 2007, 137-151 yazıt no: 87-99.

²⁷ Strab. XII. 3. 32.

²⁸ Strab. XII. 8-9; Pausanias (VII. 17. 10) domuz etinin Pessinus'ta bulunan Kybele Tapınağı'nda da yasak olduğunu bildirmektedir.

²⁹ Fischwick 1967, 142-160; Proeva 1992, 330-331; daha detaylı bilgi için bk. Arslan 2007, 24 vdd.

³⁰ Baz 2007, 115 yazıt no: 67 str. 1-3; 124 yazıt no: 75 str. 3-4; 126 yazıt no: 76 str. 4-6.

³¹ Baz 2009, 65-69.

³² Robert 1963, 494 dn. 1-2.

³³ Baz 2007, nr. 77, 103, 126, 145-150, 184, 212, 284.

³⁴ Baz 2007, yazıt no: 69, 187, 188, 234-240, 263, 272.

Fig. 2. Tanrıça Ma, Roma İmparatorluk Dönemi (Seyrig 1970)

yılın sonu ile MS III. yüzyılın başlarında yaşayan Cassius Dio döneminde tapınakta bulunan kılıç ile ilgili tanrıça Ma'dan bahsedilmemesi, Komana'da eski zafer ve savaş tanrıçası ile ilgili en belirgin özelliklerin çoktan unutulduğunu ortaya koymaktadır³⁵.

Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen tasvirler üzerinde en çok göze batan unsurlardan birisi de tanrıçanın başının etrafında güneş ışınları ile birlikte resmedilmesidir (Fig. 2). Bu atribüer aşağıda da ele alındığı gibi Güneş tanrıçasına aittir ve tanrıçaya Geç Bronz Çağı'ndan kalma bir mirastır. Yüzyıllarca unutulmadan Roma Dönemi'ne kadar sürdürülmüş olması Komana'daki eski kültlere olan bağlılığı göstermektedir³⁶.

Tanrıça Ma'nın Kökeni

Yukarıda da değinildiği gibi, Tanrıça Ma bir taraftan savaş ve zafer tanrıçasının, diğer taraftan da Güneş tanrıçasının özelliklerini kendi içinde taşımaktadır. Ma isminin temel anlamının "Ana" anlamına geldiği³⁷ ve Anadolu'da bu lakabın ana tanrıçalar Kybele ve Artemis için kullanıldığı bilinmektedir³⁸.

Fakat Komana Tapınak Devleti tanrıçasının sahip olduğu savaşçı ve cinselliği öne çıkartan özellikler ne Kybele ne de Artemis'te görülmektedir. Anadolu Ana Tanrıçası savaş ya da karşı taraf açısından felaket getiren zaferler gibi sıkıntılı durumların değil, barışın, bereketin, zenginliğin ve refahın tanrıçasıdır.

Savaşçı kişilik ve cinsel özelliklerin her ikisinin Hurri tanrısı Şawuşka'nın kültüründe var olduğu bilinmektedir³⁹. Gürz ve Balta gibi savaş araç ve gereçleri Şawuşka'nın en önemli atribüleridir.

Şawuşka kültürünün Anadolu'daki varlığı Asur ticaret kolonileri devrine kadar geri gitmektedir⁴⁰. Şawuşka, Anadolu ve Mezopotomya'da genellikle İhtar ile eşleştirildiği gibi⁴¹, Hitit *pantheon*'unda da İhtar logogramın arkasında da genelde onun bulunduğu bilinmektedir. İhtar-Şawuşka aşk ve savaş tanrıçası olmakla birlikte hem eril hem de dişil bir görünüme sahiptir⁴². Tanrıça Hitit sanatında (Yazılıkaya Kaya Anıtı) kanatlı olarak yanındaki iki hizmetçisi Ninatta ve Kulitta ile birlikte tasvir edilmiştir⁴³.

Strabon (XII. 3. 36) tanrıça Ma'nın Pontus'ta bulunan diğer tapınak merkezinden bahseder-

³⁵ Tanrıça Ma'ya ait kültürel bir takım kuralların Roma İmparatorluk Dönemi'nde, özellikle ikinci yüzyıldan sonra unutulmaya başlandığını gösteren önemli belirtilerden birisi de MS II. yüzyıla tarihlenen ve Ala Kapı diye isimlendirilen tapınak frizleri üzerinde domuz figürlerinin resmedilmesidir (Harper – Bayburtluoğlu 1968, pl. LVa). Yukarıda da değinildiği gibi Strabon kendi döneminde tapınak çevresi ve içinde domuz eti yenmesinin yasak olduğundan bahsetmiştir.

³⁶ Seyrig 1970, 76-78 taf. 35, 6; Proeva 1983, 165-183.

³⁷ Hartmann 1928, 77-91; Helck 1971, 243.

³⁸ Hartmann 1928, 87-90.

³⁹ Wegner 1981, 218-219.

⁴⁰ Wegner 1981, 14-15.

⁴¹ Wegner 1981, 21-25.

⁴² Herbordt 2011, 103-106.

⁴³ Herbordt 2011, 103.

ken, burada tapınak fahişeliği geleneğinin varlığından söz eder. Bu şekilde tanrıça Ma'nın, aşkın ve cinselliğin tanrıçası olduğu da vurgulanmış olur. Strabon kutsal alanda vücutlarını satarak para kazanan, kendini tanrıçaya adanmış fahişelik geleneğinin Korinthos ile karşılaştırarak anlatır⁴⁴. Antikçağ yazarlarında ya da yazılı belgelerde, Anadolu Ana tanrıçası inancına tamamen ters olan böyle bir geleneğin Mezopotamya'daki Iştar-Şawuška kültünün bulunduğu merkezlerde var olduğundan bahsedilmektedir. Iştar-Şawuška'nın Nuzi'de bulunan tapınağında ele geçmiş ve MÖ XV. yüzyıla tarihlendirilen bir yazıt, burada tapınak fahişeliği geleneği olduğundan söz etmektedir⁴⁵. Yazıttan elde edilen bilgiye göre tapınağa borçlanan bir kişi, borçları karşılığında öz kızını tapınağa getirerek tanrıça adına fahişelik yapması için bırakmıştır.

Aksaray ilinde bulunmuş ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen bir mezar yazıtı da bu tür bir geleneğin bu dönemde de devam ettirilme ihtimalini ortaya çıkartmaktadır⁴⁶. Yazıtta Komana Tapınak Devleti'nin ismi bir tanrıça ile birlikte, verilecek bir cezanın adresi olarak gösterilir⁴⁷. İlk etapta mezar yazıtının temel hedefinde, olabilecek bir mezar hırsızlığını engellemek olduğu görülmekle birlikte, yazdıran kişinin eski gelenek ve kurallara içten bağlılığı da göze çarpmaktadır. Yazıtın 6 ve 15. satırları arasında ilginç bir cezalandırma yönteminden bahsedilmektedir. Buna göre burada yazılan kurallara uymayan kişiler ceza olarak tanrıça Ma'ya dokuz tane bakire genç kız ve dokuz tane de güzel genç erkek vermek zorundaydılar. F. Baz mezar yazıtının 6 ve 15. satırları arasında adlandırılan bu ceza yöntemini Kappadokia Komana'sındaki tapınak fahişeliği⁴⁸ geleneği ile ilişkilendirmiştir⁴⁹. Eğer bu yorum doğru ise tapınak fahişeliği geleneğinin sadece Pontus Komana'sında değil, Kappadokia Komana'sının kültürel geleneğinin de bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. Böyle bir geleneğin Kappadokia Komana'sında tatbik edildiğine dair antik yazarların herhangi bir bildiri olmamasına rağmen, bu mezar yazıtı böyle bir geleneğin var olma ihtimalini ortaya çıkartmaktadır.

Yukarıda sıralanan nedenlerden dolayı Komana'daki tapınak fahişeliği ve tapınak köleliği geleneğinin Iştar-Şawuška inancından dolayı bu bölgede çok uzun bir geçmişe dayandığını söyleyebiliriz.

Iştar-Şawuška'nın bölge halkı tarafından ne zaman Ma olarak adlandırıldığı kesin değildir. W. Helck'in düşünceleri, bölgeye Hurrilerin gelişinden çok önceleri burada yerel bir kültürün var olduğu yönündedir. Bu yerel kültür zamanla yerini Hurri inancındaki Hapat'a bırakır. Hapat kültürü yerel tanrıçanın asıl özelliklerini bastırılmasına ve geri plana itilmesine neden olur. Fakat Hapat ile özdeşleştirilen tanrıça MÖ I. binde karşımıza Ma olarak çıkar. Tanrıçanın eski ismi artık bilinmediği için yerel tanrıçanın geleneksel özellikleri „savaşçılık ve aşk (erotizm)“, Ma adı altında yaşatılmaya devam eder. W. Helck yerel tanrıçanın asıl özellikleri ile tekrar geri döndürülmesini

⁴⁴ Strab. XII. 3. 36 ;... “καὶ πλῆθος γυναικῶν τῶν ἐργαζομένων ἀπὸ τοῦ σώματος, ὧν αἱ πλείους εἰσὶν ἱεραί”.

⁴⁵ Bk. Wilhelm 1990, 517.

⁴⁶ Aydaş 2002, 23-27; Jones 2004, 95-100; Baz 2007, 41-43.

⁴⁷ Yazıtın Hellence'den Türkçe'ye çevirisi için bk. Aydaş 2002, 25, str. 6-15: “Ve hiç kimse benim mezarımı yok edemez. Eğer azat edilmiş kölelerden ya da onların soyundan gelenlerden birisi benim mezarıma haksızlık yapar ya da benim tarafımdan verilenlerden kendisi için alır, ya da mezarıma zarar verip, tehdit ederse, (ben) bu kişinin her yıl dokuz bakire genç kızı, dokuz sevimli oğlan çocuğunu, dokuz boğayı, dokuz altın boynuzlu beyaz hayvanı, dokuz taze ineği, dokuz altın koşumlu atı, dokuz beyaz tekeyi, dokuz keçiyi, dokuz altın postlu koçu, dokuz beyaz kırlangıcı ceza olarak Komana'daki tanrıçaya sunmasını emrediyorum”. Aydaş'ın çevirisinden farklı olan yerler yazıtın F. Baz tarafından yayınlanan Almanca çevirisinden eklenmiştir. Bk. Baz 2007, 42.

⁴⁸ Anadolu ve Ön Asya'daki tapınak fahişeliği geleneği ile ilgili son araştırmalar için bk. Filigheddu 2012, 32-46.

⁴⁹ Bk. Baz 2007, 43.

bölgedeki Hitit – Hurri egemenliğinin sona erdirilmesine bağlar⁵⁰.

Kendi içerisinde belirli bir tutarlığı bulunan bu savın en önemli yanlığı, W. Helck'in tanrıçayı köken olarak yerel olarak tanımlamasıdır. İleride yapılacak kazılar belkide bu düşüncelerimizi değıştirecek ama şimdilik buradaki kült merkezinin temelini ilk olarak Hurrilerin bölgeye gelmesi ile atıldığını söyleyebiliriz. Sonradan Ma olarak adlandırılan tanrıça gerçekte Hurri–Mitanni tanrıçası Şawuška'nın kendisidir. Şawuška Hurri Panteonu'nun en önemli tanrıçalarından biri olup, Mitanni devletinde en üstün tanrıça olarak tapınılmıştır: Mitanni kralı Tuşratta (MÖ XIV. yüzyıl) onu "*Mitanni ülkesinin*" ve aynı zamanda "*yüksek göklerin sahibesi*" olarak tanımlar. Hurri – Mitanni ülkesi sınırları içerisinde en üst payede tapınılan tanrıça, W. Helck'in de söz ettiği Komana Tapınak Devleti'nin de içinde bulunduğu Kizzuwatna toprakları içerisinde ki yerini Hapat'a bırakması, Hitit kralı III. Hattuşili ve eşi Puduhepa Dönemi'nde olmalıdır. Puduhepa Hurri bölgesi kentlerinden Lawazantiya'nın başrahibinin kızıdır. Ele geçen yazılı belgeler kraliçenin kendini Hapat'ın hizmetkârı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın sevgilisi olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. III. Hattuşili ve Puduhepa Dönemi'nde tanrıça Hapat, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile özdeşletirilir ve Hitit ordularının ve devlet politikasının başı olur. Arinna'nın eski Hitit çağından itibaren Tarhunna ile birlikte Hitit panteonunun en üst kademesinde yer aldığı ve bunların krallığı bahşeden tanrı ve tanrıça oldukları bilinmektedir. Ele geçen kaynaklarda Hitit ülkesinin bu her iki tanrıya ait olduğundan bahsedilirken, tanrıça Arinna Hitit kralları tarafından „anne“ olarak da tanımlanırdı. Bu anlamda asıl özelliğı savaş ve aşk tanrıçası olmak olan Komana tanrıçasına Arinna ve Hapat kültünün etkisi altında „ana“ karakterinin vurgulaması amacıyla Ma isminin verildiğı düşünülebilir. Ayrıca çeşitli tasvirlerde başının etrafında güneş ışınları ile resmedilen tanrıçaya, bu atribütün de yine bu dönemden Güneş tanrıçası Arinna'dan miras kaldığı da ileri sürülebilir.

Hitit imparatorluğunun çökmesi ile MÖ I. binde Ma ismi Şawuška'nın yerine geçer. Bu dönemde Şawuška'nın eski özellikleri tekrar ön plana çıkartıldığı gibi, Arinna ve Hapat'ın bir takım özellikleri de terk edilmeden Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar gelinir.

Strabon Komana'dan bahsederken, dikkat çeken en temel tanımlamalardan birisi de Tapınak Devleti sınırları içerisinde oldukça yaygın olan tapınak köleliği geleneğidir. Yukarıda tanrıçanın Geç Bronz Çağı'na tarihlendirilen rölyefler üzerinde yanında genellikle kendisine hizmet eden iki tanrıça ile birlikte tasvir edildiğini yazmıştık. Ninatta ve Kulitta olarak isimlendirilen ve Yazılıkaya Kaya Anıtı'nda Iştar-Şawuška ile birlikte tasvir edilen bu tanrıçalar, aynı zamanda Ma'nın tapınağındaki „Tapınak Köleliği“nin kökeninin de Şawuška kültünden kaynaklandığını ortaya koymaktadır.

Komana Tapınak Devleti ve çevresinde binlerce yıllık geleneklerin değışmeden Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar sürdürüldüğünü gösteren önemli işaretlerden birisi de, yukarıda sözü edilen yazıttaki dokuz sayısına yapılan özel vurgudur. M. Ç. Şahin konuyu ele aldığı bir çalışmada, yazıt da sayısal olarak verilen dokuz rakamını doğal sayılar içerisindeki gerçek anlamı ile değıl, Hurri-Hitit mitolojisindeki „çok“ anlamı ile anlamak gerektiğini yazmıştır⁵¹. Hurri mitolojisinde dokuz rakamı ile çokça karşılaşıldığı bir gerçektir. Hurri mitolojisinde bu rakamın büyüğü bir anlamı vardır ve birçok yerde birşeyin sayı olarak çok fazla olduğunu ya da zaman olarak çok uzun yıllara dayandığını vurgulanması amacıyla kullanılır. Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen bir yazıt üzerinde bunun görülmeye devam etmesi, Komana'daki Bronz Çağı geleneklerinin devam ettiğini gösteren bir başka gelenek olması bakımından önemlidir.

⁵⁰ Helck 1971, 242-243; Seyrig 1970, 76-78; Thierry 2002, 53-54.

⁵¹ Şahin 2008, 86.

Sonuç

Hemen hemen bütün dillerde anne anlamına gelen Ma, isminden dolayı birçok araştırmacı da Anadolu ana tanrıçası olduğu düşüncesini doğurmuştur. Ele geçen epigrafik, yazılı ve görsel kaynaklara dayanılarak onun Anadolu ana tanrıçası olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Anadolu ana tanrıçası bereketin, zenginliğin, doğurganlığın ve refahın tanrıçasıdır. Buna karşın Ma, savaş ve zafer tanrıçası olduğu gibi, aynı zamanda tapınım alanında sürdürülen binlerce yıllık kutsal fahişelik geleneğine sahiptir. Tanrıça Ma'nın bu dinsel gelenekler ile köken olarak Hurri-Mitanni tanrıçası Šawuška'nın bir devamı olduğu düşünülebilir. Tanrıça Šawuška Hititler'in Kiz-zuwatna bölgesine hâkim olması ile birlikte, Hitit dinsel hayatına girer. Hitit dini hayatı ile ilgili çalışmalarda daha çok Istar-Šawuška olarak isimlendirilir. Tanrıça Hapat ile Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın kültlerinin kaynaştırılarak III. Hattušili ve eşi Puduhepa Dönemi'nde Hitit dini hayatında hâkim kılınması sonucu Komana tanrıçası Šawuška'nın asıl özellikleri geri plana itilir. Hitit devletinin yıkılması ve bölgede Hitit kültürünün etkisini kaybetmesinden sonra Komana tanrıçası Šawuška eski geleneklerine geri döner. MÖ I. binde Ma ismi Šawuška'nın yerini almış görünür. Arinna'nın ve Hapat'ın bir takım özellikleri de Ma kültüne eklenerek Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar geldiği öngörülebilir. Roma İmparatorluk Dönemi'nden günümüze kalan birçok tasvirden de anlaşılacağı gibi tanrıça Ma en başta bir zafer ve savaş tanrıçasıdır ve en önemli dinsel geleneklerinden biri de tapınak fahişeliğidir. Bu sayılan üç önemli özellikten dolayı tanrıçayı Anadolu ana tanrıçası ile özdeşleştirmenin yanlış olduğunu düşünüyor ve bu konunun araştırmacılar tarafından tekrar ele alınması gerektiğine inanıyorum.

BİBLİYOGRAFYA**Antik Kaynaklar**

- App. (= Appianus, *Rhomaika*)
Mithr. (= *Mithridateios*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: Appianus, *Roman History*. Trans. H. White. Cambridge, Massachusetts - London 1912 (The Loeb Classical Library).
- Caes. *Bell. Alex.* (= Caesar, *De bello Alexandrino*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: *Alexandrian, African and Spanish Wars*. Trans. A. G. Way. Cambridge, Massachusetts - London 1955 (The Loeb Classical Library).
- Cass. Dio (= Cassius Dio, *Rhomaika*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roman History*. Trans. E. Carry. London 1914-1927 (The Loeb Classical Library).
- Paus. (= Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: *Description of Greece*. Trans. W. H. Jones, H. A. Ormerod – R. E. Wycherley. New York 1918 - 2004¹⁰ (The Loeb Classical Library).
- Proc. *de Bell.* (= Procopius, *de Bellis*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: Procopius, *History of the Wars*. Trans. H. B. Dewing. Cambridge, Massachusetts - London 1916 (The Loeb Classical Library).
- Strab. (= Strabon, *Geographika*)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *The Geography of Strabo*. Trans. H. L. Jones. London - New York 1917 (The Loeb Classical Library).

Modern Literatür

- Archi 1975 A. Archi, "Città sacre d'Asia Minor. Il Problema di laoi e l'antefatto ittita". *PP* 30 (1975) 329-344.
- Arslan 2007 M. Arslan, *Mithradates VI Eupator*. İstanbul 2007.
- Aydaş 2002 M. Aydaş, "A Priest of the Goddess Ma at Komana". *EA* 34 (2002) 23-27.
- Baz 2007 F. Baz, *Die Inschriften von Komana (Hierapolis) in Kappadokien*. İstanbul 2007.
- Baz 2009 F. Baz, "Überlegungen zu zwei Münzen aus Hierapolis in Kappadokien und dem Dortigen Ma-Kult". Ed. O. Tekin, *Studies in Memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in Honour of Nezahat Baydur. Ancient History, Numismatic and Epigraphy in the Mediterranean World*. İstanbul (2009) 65-69.
- Baz 2012 F. Baz, "Zwei Neue Meilensteine Gordians III aus Kappadokien". *Gephyra* 9 (2012) 74-80.
- Casabonne 2009 O. Casabonne, "Kataonia, Melitene, Kummanni and The Problem of Komana". Eds. C. Cannuyer, A. Degève – R. Gérard, *Vin, Bière et Ivresse dans les Civilisations Orientales: Entre Plaisir et Interdit: René Lebrun in Honorem* [Acta Orientalia Belgica 22]. Bruxelles (2009) 81-89.
- Cassia 2004 M. Cassia, *Cappadocia Romana. Strutture urbane e Strutture Agrarie alla Periferia dell'impero*. Catania 2004.
- Çapar 1995 Ö. Çapar, "Yerli bir Anadolu Tanrıçası: Ma". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXXVII/1-2 (1995) 583-598.
- Drexler 1897 W. Drexler, "Ma". Ed. W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie*. Leipzig (1897) 2215-2225.

- Filigheddu 2012 P. Filigheddu, "Tempelprostitution in Heiligtümern der Astarte". Ed. L. M. Günther, *Tryphe und Kultritual im archaischen Kleinasien – Ex Oriente Luxuria?* Wiesbaden (2012) 32-46.
- Fischwick 1967 D. Fischwick, "Hastiferi". *JRS* 57 (1967) 142-160.
- Girginer 2005 K. S. Girginer, "Kizzuwatna Araştırmaları Projesi: 2002 Yılı Adana ve Çevresi Arkeolojik Yüze Araştırmaları ve Kummanni-Comana İlişkileri". Ed. A. Süel, *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* [Çorum 02-08 Eylül 2002]. Ankara (2005) 377-404.
- Goetze 1940 A. Goetze, *Kizzuwatna and the Problem of Hitite Geography*. London 1940.
- Goetze 1957 A. Goetze, *Kulturgeschichte Kleinasiens, Handbuch der Altertumswissenschaft*. München 1957.
- Haas 1994 V. Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*. Leiden 1994.
- Haas 2006 V. Haas, *Die Hethitische Literatur: Texte, Stilistik, Motiv*. Berlin 2006.
- Harper – Bayburtluoğlu 1968 R. Harper – İ. Bayburtluoğlu, "Preliminary Report on Excavations at Şar, Comana Cappadociae in 1967". *AnatSt* 18 (1968) 149-158.
- Harper 1968 R. P. Harper, "Tituli Comanorum Cappadociae". *AnatSt* 18 (1968) 93-147.
- Harper 1969 R. P. Harper, "Inscriptiones Comanis Cappadociae in A.D. 1967 Effossae. Titulorum Loci Supplementum". *AnatSt* 19 (1969) 27-40.
- Harper 1972 R. P. Harper, "Tituli Comanorum Cappadociae Iterum Suppleti". *AnatSt* 22 (1972) 225-239.
- Harper 1976 R. P. Harper, "Comana Cappadociae". Eds. R. Stillwell, W. L. MacDonald – M. H. McAllister, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*. New Jersey (1976) 233.
- Hartmann 1928 A. Hartmann, "Ma. Kleinasiatische Göttin". *RE* 27 (1928) 77-91.
- Helck 1971 W. Helck, *Betrachtungen zur grossen Göttin und den ihr verbundenen Gottheiten, Religion und Kultur der alten Mittelmeerwelt in Parallelforschungen*, Band 2. München 1971.
- Herbordt 2011 S. Herbordt, "Šauška, B. Archäologisch". Ed. M. P. Streck, *Reallexikon de Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, 12. Band*. Berlin - Boston (2011) 103-106.
- Hild – Restle 1981 F. Hild – M. Restle, *Kappadokien, Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos*, TIB 2. Wien 1981.
- Hild 1977 F. Hild, *Die Byzantinische Strassensystem in Kappadokien*. Wien 1977.
- Jones 2004 C. P. Jones, "A Roman Will in Cappadocia". *EA* 37 (2004) 95-100.
- Kümmel 1983 H. M. Kümmel, "Kummanni". Ed. D. Otto Edzard, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Bd. 6*. Berlin (1983) 335-336.
- Proeva 1983 N. Proeva, "La Déesse Ma". *ZA* 33/2 (1983) 165-183.
- Proeva 1992 N. Proeva, "Ma und Ma-Bellona". *LIMC* VI/1 (1992) 330-331.
- Robert 1963 L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie-Mineure Gréco-Romaine*. Paris 1963.
- Ruge 1921 W. Ruge, "Komana". *RE* 11 (1921) 1126-1128.
- Schuler 1965 E. von Schuler, "Kleinasien. Die Mythologie der Hethiter und Hurriter". Ed. H. W. Haussig, *Götter und Mythen im Vorderen Orient Bd. 1*. Stuttgart (1965) 141-216.
- Seyrig 1970 H. Seyrig, "Une Déesse Anatolienne". *Antike Kunst* 13 (1970) 76-78.
- Sökmen 2005 E. Sökmen, *'Temple States' of Pontus: Comana Pontica and Zela*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Üniversitesi. Ankara 2005.
- Şahin 2008 M. Ç. Şahin, "Number Nine". An Inscription from Aksaray". *EA* 41 (2008) 86.
- Teja 1980 R. Teja, "Die Römische Provinz Kappadokien in der Prinzipatszeit". *ANRW* II 7/2 (1980) 1083-1124.
- Thierry 2002 N. Thierry, *La Cappadoce de L'Antiquité au Moyen Âge*. Turnhout 2002.

Wegner 1981

I. Wegner, *Gestalt und Kult der Ištar - Šawuška in Kleinasien*. Kevelear 1981.

Wilhelm 1990

G. Wilhelm, "Marginalien zu Herodot". Eds. T. Abusch, J. Huehnergard – Piotr Steinkeller, *Lingering over Words: Studies in Ancient Near Eastern Literature in Honor of William L. Moran*. Atlanta (1990) 505-524.

Wilhelm 1999

G. Wilhelm, "Kizzuwatna". *DNP* 6 (1999) 492-493.